

FORMULY ODPUSTENIA, PREPÁČENIA A OSPRAVEDLŇENIA V PRAGMATICKÝCH SÚVISLOSTIACH¹

JANA SOKOLOVÁ

Filozofická fakulta, Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra

SOKOLOVÁ, Jana: The forgiveness, pardon and apology formulas in pragmatic contexts. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2020, Vol. 71, No 1, pp. 5 – 23.

Abstract: This study interprets the forgiveness, pardon and apology formulas in pragmatic contexts. We focus on (a) their interpretation from the perspective of primary and secondary use and on (b) the discursive success of verb-noun collocations, i.e. collocations of the apologetic verbs and nouns with a common attribute of ‘transgression’. We start from the position of the speaker who presents himself/herself as either the offending or the damaged party. In the role of the offender, he/she either makes an apologetic utterance to the addressee, or asks/begs for an apology, pardon or forgiveness. In the role of the damaged, he/she conveys forgiveness and/or lack thereof, or excuse and/or lack thereof, to the interlocutor. The study focuses on the use of cooperation and politeness strategies (in particular the maxims of generosity and tactfulness) and the public face (we anticipate that the speaker awaits an ‘egocentric’ attitude). The formulas of secondary apologies will be interpreted as a specific politeness strategy that reflects the emphatic nature of the speaker toward the addressee and maximizes speaker’s tactfulness. We will show that the Slovak language possesses these functionally supported formulaic and ritualized formulas: phatic and reconciliation formulas, formulas with the ‘lack of understanding’ function, reservations and warnings. The discursive success of the verb-noun collocations will be identified through correspondence analysis, which renders a correspondence map showing the perimeters of mental apologetic zones in the Slovak language.

Key words: speaker, addressee, guilty party, damaged party, politeness, discursive success, correspondence analysis

ÚVOD

Formuly odpustenia, prepáčenia a ospravedlnenia sú konvencionalizované ustálené jazykové výrazy s vyhranenou komunikačnou funkciou a intencionalitou. Sú súčasťou vecného (ikonického – v terminológii F. Miku) obsahu apologetických výpovedí s operatívnou stránkou influence, vzťahovosti a čiastočne sebareprezentácie (v terminológii J. Dolníka, 2018, s. 89). Vyprofilovali sa v rámci koordinačnej ko-existence výpovedných aktov štruktúrovaných podľa komunikačných intencií a príslušných komunikačných situácií. Ako zložky jazykovej aktivity patria do jazykového habitu hovoriaceho v komunikačných situáciách sociálnej interakcie (výklad po-

¹ Štúdia vznikla v rámci riešenia grantového projektu VEGA 1/0067/19 *Jazykové reflexie sociálnej egoprezentácie a adresácie*.

dáva Dolník, 2018). Zaraďujú sa medzi štandardizované jazykové stereotypy. Funkgujú ako verbálne nápravné prostriedky, ktorým predchádza koncept zlyhania človeka ako individuálnej a sociálnej bytosti. Človeka reflektujú v zmysle aktéra komunikačnej udalosti, ktorý je v pozícii previnilého alebo poškodeného. V rovine jazykového úzu majú funkciu aj sociálne integratívnu aj evaluatívnu.

Z komunikačno-pragmatického hľadiska ich zmyslom je signalizovať úsilie o súlad medzi komunikantmi. Význačujú sa výraznou pragmatickou reflexiou postulatov zdvorilosti a kooperácie. V lingvistike sú označované ako rutinné formuly (Coulmas, 1981), pragmatické kliše (Ратмайр/Rathmayr, 1997), spoločenské formuly (Krátky slovník slovenského jazyka, 2003), explicitné performatívne formuly (Grepš – Karlík, 1998; Ivanová, 2009) a pod. V texte uprednostníme výraz formula (s implicitnými vlastnosťami rutinnej, spoločenskej aj performatívnej formuly), ktorý analogicky s Františkom Čermákom (2017) ponímame ako hotovú, ustálenú, relatívne frekventovanú a známu kombináciu lexém, resp. gramatický tvar lexémy s výraznou komunikačnou funkciou a intencionalitou, s rôznym stupňom klišiovitosti, ktoré výpovedi dodávajú zdvorilostný, predpisový a zároveň prirodzený rozmer.²

Z lingvisticko-pragmatického hľadiska formuly predstavujú systém výrazových prostriedkov kooperujúcich participantov formulujúcich propozície so zámerom dosiahnutia odpustenia, prepáčenia a ospravedlnenia v rámci zdvorilého rečového konania. Uskutočňujú sa v podobe výpovedných aktov v komunikačnej situácii, ktorá predpokladá troch členov. Sú to: (a) človek, ktorý sa ospravedľuje, lebo sa previnil (spravidla hovoriaci), (b) človek, ktorému bolo ublížené (spravidla adresát, keďže ospravedlnenie sa vyznačuje adresnosťou), (c) meritum, dôvod, téma ospravedlnenia (sa). Formuly rozlišujú pozíciu previnilého subjektu, t. j. subjektu, ktorý sa usiluje o dosiahnutie, prijatie odpustenia, prepáčenia alebo ospravedlnenia, a pozíciu poškodeného subjektu, t. j. subjektu, ktorý odpúšťa a ospravedľuje.³

Odpustenie je súvzťažné so zrieknutím sa potrestania, ospravedlnenie súvisí s vyvíňovaním sa, prepáčenie sa spája so snahou o akceptovanie pochybenia. Pri prosbe o ospravedlnenie a prepáčenie sa očakáva pochopenie adresáta, pri prosbe o odpustenie sa očakáva aj jeho veľkodušnosť. Prosbou o prepáčenie a ospravedlnenie sa hovoriaci oslobodzujú od zodpovednosti za stav, ktorý nastal pričinením niekoho (jeho alebo iného), prosba o odpustenie oslobodzujú človeka od pocitu ublíženia, ktoré niekomu spôsobil.

² Na rozdiel od F. Čermáka formulu ponímame širšie: aj ako kombináciu lexém, ale aj ako gramatický tvar slovesnej lexémy s klišiovitou, fosilizovanou komunikačnou funkciou a intencionalitou.

³ *Новый объяснительный словарь синонимов русского языка* (2004, s. 892) uvádza výklad lexém synonymického radu slovík *простить 1, извинить 1, спустить 6* z pozície človeka, ktorý odpúšťa, ospravedľuje, t. j. z pozície poškodeného, porov.: X простил <извинил> Y за P = 'X не воспользовался своим правом на наказание Y-а или моральную компенсацию за ущерб P, который Y причинил ему или кому-то из его личной сферы, и как бы аннулировал вину Y-а перед собой или этим человеком или перестал испытывать плохие чувства, вызванные поступком Y-а'.

Ospravedlnenie patrí medzi konvenčné rečové akty. Býva zaradované medzi tzv. „remedial face-work“ (Goffman, 1967), remediálne výpovede⁴ v rámci expresívnych rečových aktov (porov. Hirschová, 2013; Ivanová, 2009, s. 246). Je to tým, že hovoriaci si vyberá rečovú stratégiu reflektujúcu jeho úctu k adresátovi, keďže poškodil jeho záujmy. Vyjadruje vlastný postoj, názor, svoju vôľu a autoritu a zároveň deklaruje snahu kompenzovať alebo aspoň zmierniť ohrozenie sebaúcty (tváre) adresáta.

Lokučné centrum výpovedí odpustenia, ospravedlnenia a prepáčenia tvoria verbá patriace medzi egocentrické výrazy (výklad podáva Sokolová, 2019a), t. j. výrazy implikujúce hovoriaceho: *ospravedlniť*, *ospravedlniť sa*, *ospravedlňovať*, *ospravedlňovať sa*, *neospravedlniť*, *neospravedlniť sa*, *neospravedlňovať*, *neospravedlňovať sa*, *odpustiť*, *odpúšťať*, *neodpustiť*, *neodpúšťať*, *prepáčiť*, *prepačovať*, *neprepáčiť*, *neprepačovať* a *pardon*.⁵ Sú to slovesá a citoslovný výraz v príslušných gramatických tvaroch, ktorých obligatónnymi formálnymi exponentmi sú gramémy osoby, času, vidu a spôsobu. Na základe svojej sémantiky vyjadrujú previnilosť a poškodenosť referenčne odlišných personických participantov, medzi ktorými je asymetrický vzťah. Svojím obsahom anticipujú dve fokusové alternatívy,⁶ t. j. zreteľové hľadisko (i) previnilého alebo (ii) poškodeného.

Ilokúcia rečových aktov odpustenia, prepáčenia a ospravedlnenia sa realizuje v podobe asertívnych, direktívnych, interogatívnych a okrajovo aj komisívnych, resp. admonitívnych výpovedí (budeme o nich hovoriť ďalej), ktoré spája rôzny stupeň taktiky obhajobného konania hovoriaceho. V ich pozadí je egoprezenčná operatívnosť hovoriaceho.

Perlokúcia ospravedlnenia je efekt aktov odpustenia, ospravedlnenia a prepáčenia, ich komunikačný účinok v rezultatívnom alebo procesuálnom aspekte. Závisí od okolností komunikačnej situácie a komunikačnej udalosti, ktoré sú určované tak objektívnymi (sociálnymi a etickými normami, kultúrnymi očakávaniami, spoločenskými pravidlami a pod.), ako aj subjektívnymi faktormi, ako sú napr. názor hovo-

⁴ Funkciou remediálnych výpovedí je potvrdiť úsilie hovoriaceho, že porušenie sociálnej normy alebo nenaplnenie očakávaní adresáta nie je výrazom jeho nekooperatívnosti, resp. neslušnosti.

⁵ Lexéma *pardon* je v *Krátkom slovníku slovenského jazyka* (2003) definovaná ako spoločenská formula na požiadanie o prepáčenie.

⁶ Fokusáciu „odhaľujú“ analogické verbo-nominálne spojenia s abstraktami *ospravedlnenie*, *odpustenie* a *prepáčenie*. **Zreteľ previnilého** vyjadrujú spojenia: *(ne)prosiť o prepáčenie*, *(ne)poprosiť o prepáčenie*, *(ne)žiadať o prepáčenie*, *(ne)požiadať o prepáčenie*, *(ne)dlhovať ospravedlnenie*, *(ne)tlmočiť ospravedlnenie*, *(ne)žiadať o odpustenie*, *(ne)požiadať o odpustenie*, *(ne)prosiť o odpustenie*, *(ne)poprosiť o odpustenie*, *(ne)získať odpustenie*, *(ne)dosiahnuť odpustenie*, *(ne)priať odpustenie*, *(ne)dostať odpustenie* a i. **Zreteľ poškodeného** reflektujú spojenia: *(ne)priať ospravedlnenie*, *(ne)nachádzať ospravedlnenie*, *(ne)požadovať ospravedlnenie*, *(ne)žiadať ospravedlnenie*, *(ne)brať na vedomie ospravedlnenie*, *(ne)akceptovať ospravedlnenie*, *(ne)očakávať ospravedlnenie*, *(ne)dočkať sa ospravedlnenia*, *(ne)hladať ospravedlnenie*, *(ne)ponúknuť odpustenie*, *(ne)prinášať odpustenie*, *(ne)dávať odpustenie*, *(ne)dospieť k odpusteniu*, *(ne)hladať odpustenie*.

riaceho, osobnostné vlastnosti, jeho morálny profil, presvedčenie, záujem a vnútorná necesitatívnosť o normalizovanie vzťahu s adresátom a pod. Perlokúcia ospravedlnenia sa dotýka oboch pozícií: (i) z pozície previnilého subjekt nadobúda emočnú rovnováhu a duševný komfort (uľahčuje svojmu svedomiu, zachováva si tvár), (ii) z pozície poškodeného subjekt získava informácie (teraz viem, ako to bolo), obnovuje sa korektný vzťah (sme opäť priatelia, zabudnime na minulosť a pod.).

Verbá už svojou sémantikou a funkciou naznačujú hranice (domény) komunikačného účinku. Sloveso *odpustiť* je vymedzovacie s cieľom nielen minimalizovať rozsah pocitu previnenia, ale najmä niekoho alebo seba pocitu pochybenia zbaviť. Slovesá *ospravedlniť sa* a *prepáčiť* majú explikatívnu podstatu. Účelom vysvetlenia je vyhodnotenie a zdôvodnenie skutku, z ktorého sa hovoriaci vyvíja. V slovenčine koncept ospravedlnenia rozlišuje dve lexémy – *ospravedlniť* (niekoho) a *ospravedlniť sa* (niekomu),⁷ medzi ktorými jestvujú syntaktické a sémantické rozdiely. Nereflexívne verbum *ospravedlniť* značí „ja ospravedlňujem teba/vás“ a realizuje sa z pozícií poškodeného, spravidla na osi sociálnej nerovnosti. Hovoriaci komunikačnú aktivitu smeruje na adresáta alebo na predmet ospravedlnenia v akuzatívne (napr. *ospravedlniť zločiny* <niekoho>). V reflexívnej podobe *ospravedlniť sa* hovoriaci je v pozícii previnilého a komunikačnú aktivitu smeruje od seba (reflexívum *sa*) k adresátovi v datíve – „ja sa ospravedlňujem tebe/vám“ – alebo na predmet ospravedlnenia v predložkovom akuzatívne s implicitným adresátom, napr. *ospravedlniť sa* <niekomu> *za chyby*.

V štúdiu sa sústreďujeme na intralingválne súvislosti formúl odpustenia, prepáčenia a ospravedlnenia v diskurzívnom priestore slovenčiny.⁸ Výberovo budeme aplikovať teóriu rečových aktov (Austin, 1962, 2004; Searle, 1969, 2012), komunikačných funkcií (Gepř – Karlík, 1998; Ivanová, 2016), postuláty kooperatívnosti a zdvorilosti (Leech, 1983), jazykovej zdvorilosti (Hirschová, 2013, s. 192 – 245; Trubačová, 2016), koncepciu zachovania tváre Brown – Levinson, 1987),⁹ vybrané kategórie Moskovskej sémantickej školy, ako napr. analytický výklad, rečový režim, naivný obraz sveta, koncepciu hovoriaceho a pozorovateľa (Apresian, 1995; Padučeva, 2013).

Materiálovú databázu budú tvoriť doklady zo *Slovenského národného korpusu* – verzia prim-8.0-public-sane (ďalej SNK), keďže v reprezentatívnej miere a vzorke zachytávajú výpovede uplatňované v bežnej komunikácii.¹⁰

⁷ *Krátky slovník slovenského jazyka* (2003) uvádza len nereflexívne verbum *ospravedlniť*.

⁸ Štúdiu nemá ambície obsiahnuť širšie filozofické, kulturologické a interlingválne súvislosti.

⁹ Koncepcia zachovania tváre P. Brownovej a S. C. Levinsona vychádza z egocentrického pohľadu na tvár (sebahodnotenie).

¹⁰ „Inštitucionalizované“ formy ospravedlnenia napr. neúčasti na pojednávaní, vyučovaní a pod., spôsobenia ujmy na cti, zdraví, živote a pod. sme v tomto výskume neposudzovali.

Klasifikačným základom sa stane rozlišovanie fokalizácie¹¹ previnilého a fokalizácie poškodeného a rešpektovanie témy, rozsahu ospravedlnenia, keďže koncept ‘deliktu’ sa v slovenčine lexikalizoval v podobe lexém s rôznou mierou spoločenskej závažnosti, porov. *poklesok, priestupok – prečin – zločin, prehrešok – hriech, previnenie – vina, mýlka – omyl, pochybenie – chyba*.

V štúdií sa zameriame (I) na formuly z pohľadu primárneho a sekundárneho odpustenia, prepáčenia, ospravedlnenia¹² a (II) na diskurzívnu úspešnosť verbo-nominálnych kolokácií, t. j. spojení apologetických slovies a substantív s integračným príznakom ‘delikt’.

I. FORMULY PRIMÁRNEHO A SEKUNDÁRNEHO ODPUSTENIA, PREPÁČENIA A OSPRAVEDLNENIA

Formuly odrážajú preferenčnú štruktúraciu jazykovej komunikácie vzhľadom na jej cieľ. Vykazujú prediktabilitu a stereotypnosť, anticipujú racionálne verbálne konanie participantov, ktoré vyplýva z ich pragmatických kompetencií a epistemických statusov (výklad podáva Heritage, 2012). Odlišujú sa svojím obsahom, intenciou a klišéovitosťou. Podávateľ a reflektujú ako (i) intersubjektívneho: (1) *Druhýkrát sa ti už neospravedlím.*, (ii) kolektívneho: (2) *Ospravedľujeme sa za túto nepríjemnosť.* a (iii) generalizovaného: (3) *Krivdu krivdou neospravedlníš*. Prototypicky sa používajú v lokútorskej¹³ vzťahovosti dialogickej intersubjektívnej komunikácie (v dialogickom rečovom režime).

Fakultatívnou súčasťou primárnych aj sekundárnych výpovedí odpustenia, prepáčenia a ospravedlnenia je ich (a) modálne rámcovanie so širokým spektrom výrazových prostriedkov; (b) oslovenia; (c) výrazy ľútosti a (d) výrazy intenzifikácie. Ich uplatňovanie korešponduje s postulátmi taktu a skromnosti.

(a) Centrálnymi prvkami výpovedí s modálnym rámcovaním sú modálne koncepty nutnosti, možnosti a volitívnosti, ktoré v slovenčine prezentujú verbá *musieť*, *môcť* a *chcieť*.

V kontexte necesitatívnosti, posibility a volitívnosti reflektujú modálnosť orientovanú na hovoriaceho (hovoriaci si priznáva, že konal nevhodne) a modálnosť orientovanú na adresáta.

Modálnosť orientovanú na hovoriaceho majú výpovede, v ktorých hovoriaci má kontrolu nad aktom ospravedlnenia. Použitím verba *musieť* sa ilokučná sila ospravedlnenia znásobuje. Modálne sloveso implikuje význam „ja ako X mám povinnosť sa ospravedlniť“ a posilňuje istotnomodalitný postoj hovoriaceho k obsahu výpovede:

¹¹ Fokalizáciu ponímame ako narativizovaný uhol pohľadu hovoriaceho.

¹² Za doplnenie a korekciu niektorých interpretácií formúl odpustenia, prepáčenia a ospravedlnenia úprimne ďakujem recenzentom štúdie.

¹³ Lokútor je výraz pre účastníkov komunikácie, t. j. hovoriaceho aj adresáta (porov. Sokolová, 2019c).

(4) *Musím sa ospravedlniť, že som sa do veci zamiešal.*

Použitím verba *chcieť* sa prezentuje slobodná vôľa, úmysel hovoriaceho realizovať odpustenie, prepáčenie, ospravedlnenie:

(5) *Ak sa rozhodnem, že niekomu chcem odpustiť, tak mu odpustím.*

Uplatnenie verba *môcť* oslabuje kontrolu podávateľa nad aktom ospravedlnenia. Modálny rámec posibility reflektuje evaluatívny postoj agensa vystupujúceho na pozadí participantskej a cirkumstančnej posibility, ktorú sprevádza odtienok neistoty, očakávania, pravdepodobnosti ohľadom úspešnosti pozitívnej alternatívy (t. j. dosiahnutia odpustenia, prepáčenia a ospravedlnenia):

(6) *Mrzí ma, ako som sa k vám pred chvíľou správal. Môžem sa ospravedlniť jedine tým, že mi vaša krása pomútila rozum.*

(7) *Možno ma ospravedlní to, že som mal dvadsaťštyri rokov.*

Modálnosť orientovaná na adresáta sa realizuje v rámci direktívnych a interogatívnych výpovedí, ktorými sa hovoriaci dožaduje odpustenia, prepáčenia. Hovoriaci je vo vzťahu k adresátovi viac alebo menej autoritatívny. V prípade väčšej autoritatívnosti si hovoriaci prostredníctvom imperatívneho tvaru verba *musieť* akoby vynucuje odpustenie, prepáčenie:

(8) *Musíte mi odpustiť.*

(9) *Musíš mi prepáčiť... Nie som vo svojej koži... Nehnevaj sa.*

Použitie modálneho slovesa *môcť* v interogatívnej reflektuje alternatívnosť a vyššiu mieru dobrovoľnosti. Uplatňuje sa indikatív, resp. kondicionál,¹⁴ ktorý signalizuje hypotetickosť. Z komunikačno-pragmatického hľadiska ide o typ zisťovacích opytovacích výpovedí s komunikačnou funkciou prosby, resp. návrhu:

(10) *Môžete mi odpustiť?*

(11) *Mohli by ste ma ospravedlniť?*

(b) Keďže oslovenie má sociálnovzťahovú funkciu, pregnantne odráža operatívnu stránku vzťahovosti, a to na osi oficiálny – neoficiálny, nadradený – podriadený, pozitívny – neutrálny.¹⁵ Typy oslovení vyčlenené podľa stupňa zdvorilosti (hono-

¹⁴ Vysoký výskyt kondicionálov pri modálnych verbách spôsobuje ich funkcia pri realizácii zdvorilostného princípu (Sokolová – Žigo, 2014, s. 71).

¹⁵ Porovnajme oslovenia dokladované v SNK:

- (i) Ospravedlňujem sa (*dámy, dieťa moje, drahá, drahá lady, drahá priateľka, kapitán, kapitán Y, krásna pani, lady X, lady Y, madam, mama, mylord, otcé, otec, pán dekan, pán ministerský predseda, pán môj, pán poručík, pán profesor, pán Y, pane, páni, pani doktorka, pani učiteľka, pani X, pastor, sestra, slečna Y, teta, vaša ctihodnosť, vaša milosť, vaše milosti, vážený pán predseda vlády, výsosť, X, XY a i.*).

- (ii) Prosím o prepáčenie (*drahá, mama, milost'pán, madam, milostivá, milost'pani, pán doktor, pán generál, pán gróf, pán kapitán, pán XY, pane, pani, pani XY, slečna, slečna XY, teta, vaša ctihodnosť, vaša eminencia, vaša milosť, vaše veličenstvo, vaša výsosť, X a i.*).

- (iii) Prosím o odpustenie (*jasnosť, madam, pane, pán môj, sestra X, večný Otče, X, XY a i.*).

- (iv) (*Erika, Excelencia, Môj Bože, Otče môj, pán dozorca, Pane Ježišu a i.*), prosím o odpustenie.

rifické a nehonorifické) alebo podľa pozície v rámci klauzy (postkauzálna aj prekauzálna; porov. Svobodová, 1987) sa vyznačujú adresnosťou a spájajú sa s konkrétnym individualizovaným a identifikovaným adresátom. Ich použitie závisí od sociálneho vzťahu participantov a súvisí s ich epistemickým statusom. Hovoriaci sa prirodzene orientuje v sústave vlastných mien a pozná úzus ich uplatňovania v konkrétnej komunikačnej udalosti. Použitie príznakových oslovení je znakom zámernej nezdvorilosti a atakom na osobnú integritu adresáta.

c) Výrazy ľútosti sú prejavom emočno-evaluatívnej účasti hovoriaceho na niečom, čo adresáta poškodilo. Vyplývajú z významov apologetických slovies, ktoré sú asociované s hodnotiacim rysom 'ľutujem, že...'. Postojové výrazy *je mi to ľúto*, *mrzí ma to* vyjadrujú zainteresovanosť hovoriaceho, ktorý sa snaží minimalizovať ujmu adresáta v zmysle pragmatického konceptu negatívnej zdvorilosti (Brown – Levinson, 1987). Používajú sa buď samostatne ako dodatok, alebo s formulou prosby o prepáčenie, porov.:

(12) *Ospravedlňujem sa. Je mi to ľúto.*

(13) *Prepáčte, je mi to ľúto.*

(14) *Prepáč, mrzí ma to.*

(d) Intenzifikačné výrazy *nikdy*, *v živote*, *do smrti* posilňujú kategorickosť tvrdenia a tým aj ilokučnú silu výpovedí. Sú to **negatívne polaritné výrazy** (Dočekal, 2017), ktoré sa spájajú výhradne s negovanými verbami: *nikdy* (*neodpustiť*, *neospravedlniť sa*, *neprepáčiť*), *v živote* (*neodpustiť*, *neospravedlniť sa*), *do smrti* (*neodpustiť*). Majú funkciu komunikačno-pragmatických intenzifikátorov výpovedí, ktorá sa dosahuje ich dôrazovým vyčlenením pred sloveso alebo na začiatok vety, resp. klauzy. Alternatívne označujú krajnú mieru odhodlania hovoriaceho nerealizovať odpustenie, prepáčenie, ospravedlnenie. Adverbiálny výraz *v živote* je podľa SNK uplatniteľný vo vzťahu k adresátovi, adverbiálny výraz *do smrti* hovoriaci používa vo vzťahu k sebe samému. Vysvetlenie má pragmatické zdôvodnenie, ktoré vyplýva zo sémantiky oboch prostriedkov a ich uplatniteľnosti vo vzťahu k adresátovi.¹⁶

Kým formuly primárneho ospravedlnenia si spravidla vyžadujú verbálnu reakciu adresáta, formuly sekundárneho ospravedlnenia ju nepredpokladajú. Prijatie, resp. neprijatie ospravedlnenia je spoločenskou konvenciou. Najčastejšie používané repliky sú frazeologizované a majú minimalizačnú tendenciu: *Nič sa nestalo*. *Nestojí to za reč*. Alternatívnou možnosťou je použitie v replike negovaného tvaru slovesa vyjadrujúceho dôvod ospravedlnenia.

¹⁶ Usúvzťažňovať adverbiále *do smrti* s adresátom razantne mení expresivitu výpovede. Adverbiále realizuje extrémnu hodnotu vzhľadom na rematické alternatívy, keďže nie je uplatnené v jemu zodpovedajúcej funkčnej projekcii.

V slovenčine sa v rámci primárnych formúl vyprofilovali 1.1 formuly priameho odpustenia a ospravedlnenia; 1.2 formuly s funkciou prosby o odpustenie, prepáčenie, ospravedlnenie a dovoľenie¹⁷ a 1.3 formuly s funkciou výzvy na ospravedlnenie a prepáčenie.

1.1 Formuly priameho ospravedlnenia a odpustenia sú výrazom náležitého, racionálneho verbálneho konania hovoriaceho s intenciou vecného komunikačného účinku. Hovoriaci sa snaží kompenzovať alebo aspoň zmierniť ohrozenie tak vlastnej tváre, ako aj tváre adresáta.¹⁸ Adresát, ktorému sa hovoriaci ospravedľuje, spravidla anticipuje pravdivosť a úprimnosť jeho slov.

Formuly reflektujú následnosť v čase a sémantickú kategóriu kauzality. Vo vzťahu ku komunikačnej udalosti sa realizujú z prevažne **retrospektívnej** pozície hovoriaceho (hovoriaci sa ospravedľuje za niečo, čo bolo), vo vzťahu ku komunikačnej situácii sa uplatňuje **simultánna** pozícia hovoriaceho. Z aspektu kauzality majú obrátené poradie – následok predchádza príčinu: zámer niečo urobiť predbieha realizáciu tohto zámeru (hovoriaci pozná zámer svojho konania skôr, ako ho uskutoční).

Ilokutné stránky formúl vyjadrujú význam „zámer hovoriaceho“ ako empiricko-logický predpoklad ich použitia s afirmatívnym a negovaným postojom hovoriaceho, s reaktívnym aj nereaktívnym nasmerovaním na adresáta, s inceptívnym, duratívnym alebo perfektívnym dejovým rámcom. V tvare 1. osoby majú performatívny význam. Sú súčasťou komunikácie, ktorá je mienená tak, aby bola rozpoznateľná aj ako vecná a pravdivá a aj ako zamýšľaná. Ich sémantika umožňuje intencionalitu pokusu s otvoreným výsledkom (nie je vopred jasné, či ospravedlnenie alebo odpustenie bude úspešné).

Formuly odpustenia hovoriaci formuluje z pozície poškodeného. Výpovede majú asertívnu komunikačnú funkciu. Odpustenie adresátovi (alebo inej osobe, resp. osobám) anticipuje veľkorysosť hovoriaceho (zdvorilostná maxima veľkorysosti) a na úrovni syntaxe v plnom formáte má v slovenčine dvojčlennú štruktúru, ktorá predstavuje súvetie s vetami v odporovacom vzťahu:

(15) *Urazil ma* (≈ dôvod, za ktorý hovoriaci odpúšťa), *ale ja mu odpúšťam* (≈ odpustenie).

Deklarovanie odpustenia môže byť sprevádzané explicitným výrazom tak rozhodnej, ako aj váhavej volitívnosti hovoriaceho:

(16) *Chcem, aby ste vedeli, že vám odpúšťam.*

(17) *Snád' ti to niekedy odpustím.*

¹⁷ M. Grepl – P. Karlík (1998, s. 457) ich považuje za špecifické druhy PROSBY, keďže sa v nich používajú konvencionalizované výpovedné útvary a obraty.

¹⁸ Tvár je v koncepcii P. Brownovej a S. C. Levinsona (1987, s. 61) „verejný obraz seba samého, ktorý chce každý člen uplatňovať“, „jeho úcta k sebe samému“.

Použitie slovesa *neodpustiť* vyjadruje razantné **odmietnutie odpustenia** z aspektu poškodeného. Negovaná podoba býva maximalizovaná prostredníctvom vymedzovacieho príslovkového zámena *nikdy* alebo frazeologizovaných výrazov *v živote a do smrti* (v pozícii funkčných časovo-kvantitatívnych adverbií).

Použitie slovesa *neodpustiť* s datívnym reflexívnym markerom *si* mení roly participantov. Hovoriaci je v pozícii previnilého a adresátovi tlmočí svoju ľútosť. Datívny reflexívny marker *si* má tu status valenčného doplnenia, ktoré v podobe krátkeho/slabého tvaru pronomina konkuruje dlhým tvarom *sebe*, resp. *samému sebe* (porov. Ivanová, 2018):

(18) *Nikdy <do smrti> si to neodpustím.*

Formuly ospravedlnenia hovoriaci koncipuje z pozície previnilého. Výpovede majú asertívnu komunikačnú funkciu. Slovesná forma *ospravedlňujem sa* v nich vystupuje ako performatív v už spomínaných remediálnych výpovediach. Indikatív prezenta poukazuje na duratívnosť. Vysvetlenie pridáva kolorit hodnovernosti a presvedčivosti, ktorým sa hovoriaci snaží eliminovať alebo aspoň oslabiť ohrozenie vlastnej tváre.

Hovoriaci deklaruje svoje ospravedlnenie v podobe **súvetia** s dvoma hlavnými vetami v odporovacom vzťahu, pričom prvá je rozvitá vedľajšou vetou predmetovou (Ivanová, 2016, s. 228 – 229). To znamená, že vetný rámec ospravedlnenia v plnom formáte má v slovenčine trojčlennú štruktúru:

(19) *Ospravedlňujem sa* (≈ ospravedlnenie), *že som vás ťahal až sem* (≈ príčina ospravedlnenia), *ale nerád robím seriózny biznis v reštauráciách a hoteloch* (≈ vysvetlenie).

Hovoriaci deklaruje svoje ospravedlnenie ako **dodatok** vo formáte samostatnej vety, ktorá je výsledkom zámernej parcelácie. Nasleduje po sémanticky, syntakticky aj prozodicky ukončenej výpovedi:

(20) *Mrzí ma to, asi som zabudla. Ospravedlňujem sa.*

Pre výpovede je typická koincidencia, ktorá znamená simultánnu realizáciu rečového aktu a deja slovesa (tvar 1. osoby prezenta neprotirečí času realizácie výpovede). Hovoriaci nepopiera svoju chybu, verbálne sa k nej priznáva. Anticipuje prihľadnosť ospravedlnenia, keďže nepocituje prekážky, ktoré by predstavovali nepriateľnosť ospravedlnenia zo strany adresáta. Verbálne sa zbavuje zodpovednosti a ospravedlnenie za ním spôsobenú neprijemnosť formuluje priamo a sebaisto.

Formuly ospravedlnenia s komisívnou funkciou majú sémantický rys 'volitívnosť'. Sprehľadňujú postoj hovoriaceho v komunikačnej situácii v tom zmysle, že hovoriaci signalizuje **záväzok** ospravedlniť sa, resp. nápravu spočiatku neochotnej vôle. Keďže ide o výpovedné akty orientované do budúcnosti, slovesná forma nedokonavého vidu má futurálnu perspektívu. Výpovede obsahujú presuponovanú zložku „viem/vieme, že sľub budeme môcť splniť“. Performatívne sloveso *sľubovať* záväznosť výpovede posilňuje:

(21) *Sľubujem, že sa ospravedlním.*

Negovaná forma signalizuje **odmietnutie ospravedlnenia**. Spája sa s aktmi ohrožujúcimi pozitívnu tvár hovoriaceho aj adresáta, ktorý negovanou formou deklaruje volitvnosť nerealizovať akt ospravedlnenia, keďže by mohlo vyznieť v jeho neprospech. Odmietnutie ospravedlnenia je v kompetencii hovoriaceho. V doklade (22) hovoriaci vyvracia očakávania adresáta, ostentatívne prejavuje svoju vzdorovitosť a nepredstieraný nesúhlas:

(22) *Asi odo mňa očakávaš, že sa mu ospravedlním. Neospravedlním!*

1.2 Formuly s funkciou prosby vyjadrujú cirkumstančné súvislosti, t. j. interné okolnosti situácie, ktorá je neprijemná pre jedného alebo oboch aktérov, ale ktoré sú pod kontrolou hovoriaceho. Hovoriaci sa obracia na komunikačného partnera so žiadosťou o pochopenie ním **(ne)zrealizovaného** konania, pričom anticipuje súhlasný postoj adresáta. Zároveň tým signalizuje svoj záujem na udržaní a zachovaní korektných vzťahov s adresátom. Formuly majú zväčša formu indikatívu s imperatívnou podobou dokonavých sloves *ospravedlniť*, *odpustiť* a *prepáčiť*. Vo výpovediach sa explicitne lexikálne nevyjadruje subjekt, takže imperatívne tvary verba sa realizujú na začiatku výpovede. Meritum prosby vyjadruje hypotaxa, ktorá je syntakticky aj sémanticky nezávislá. Formuly spravidla sprevádza subsidiárna ilokúcia. Rozlišuje sa prosba, resp. žiadosť o ospravedlnenie, odpustenie, prepáčenie a dovoľenie.

Prosba o odpustenie má mentálny základ v hľadaní rozhrešenia. V jej jadre je konanie pokánia, prejavovanie ľútosti nad spáchanými zlými činmi, ktoré prešlo do sféry žiadania o prepáčenie.¹⁹ Anticipuje úctivosť a hlbší emočno-evaluatívny postoj ku komunikačnému partnerovi:

(23) *Odpusť, že o tom hovorím.*

(24) *Odpusť, naľakal som ťa.*

Prosba o prepáčenie predpokladá úctivý, ale indifferetný postoj ku komunikačnému partnerovi. Hovoriaci ňou klišéovite prejavuje ľútosť a žiada o akceptovanie svojho konania:

(25) *Prepáčte, že som vás obťažoval.*

(26) *Pardon! Ja som vám od samej radosti začala tykať.*

Cirkumstančné súvislosti prosby o prepáčenie sa týkajú aj neželaného fyzického kontaktu, napr. hovoriaci narazil do adresáta, stúpil mu na nohu, nechtiac strčil do neho a pod. Dôvodom prosby je tu konvenciou pragmaticky presuponovaná požiadavka rešpektovania osobného priestoru každého individua (porov. Hirschová, 2013, s. 255).

Prosba o ospravedlnenie vyjadruje racionálne rozhodnutie hovoriaceho. Má funkciu zdôvodnenia (ale aj výhovorky), ktorou sa hovoriaci snaží „vyvinúť“ za

¹⁹ Porov. výklad významu lexémy *kajať sa* v *Slovníku súčasného slovenského jazyka* (2011):
1. náb. prejavovať ľútosť nad spáchanými zlými činmi, konať pokánie, snažiť sa o polepšenie života;
2. žiadať o prepáčenie.

spravidla nezrealizovanú činnosť, ktorú odôvodňuje vedľajšou vetou prinášajúcou informáciu ohľadne merita ospravedlnenia:

(27) *Ospravedlňte ma, prosím, že som neprišiel na premiéru.*

Prosba o dovoľenie implikuje okolnosť, že hovoriaci má záujem (ne)realizovať **zamýšľanú** činnosť, ktorá je v jeho kompetencii. Realizuje sa verbami *ospravedlniť* a *prepáčiť*. Najčastejším cirkumstančným impulzom je zámer hovoriaceho vzdialiť sa. Výpovede majú konvencionalizovanú súvetnú štruktúru, ktorá je výsledkom „stiahnutia“ alebo „partikulácie“ explicitnejšej formulácie (Grepl – Karlík, 1998, s. 444):

(28) *Ospravedlňte ma, [že sa vám nemôžem venovať], ale musím sa vrátiť do knižnice.*

K výrazovým prostriedkom dovoľenia patria formy imperatívu a kondicionálu v indikative alebo v interogative.²⁰ Prosba o dovoľenie vyjadruje nekategorický, relatívne indiferentný, ale subjektívne zainteresovaný postoj. Keďže hovoriaci sa ospravedľňuje za činnosť, ktorú sa chystá vykonať, prosba o dovoľenie má funkciu zdôvodňujúcej prosby:

(29) *Ospravedlňte ma, musím ešte niečo zariadiť.*

(30) *Prepáňte, musím sa vrátiť k stolu.*

Interogatívnou formou hovoriaci vytvára predpoklad alternatívneho konania, kondicionál a modalita posibility vzbudzujú u adresáta pocit akoby slobodnej voľby:

(31) *Ospravedlníš ma na pár minút?*

(32) *Ospravedlnil by si ma na pár minút? Musím si zatelefonovať.*

(33) *Môžeš ma ospravedlniť? O chvíľu som nazad.*

Keďže imperatív ako kategoricky formulovaný príkaz, rozkaz, resp. zákaz potenciálne porušuje zdvorilostný princíp (je inherentne nezdvorilý) a ohrozuje adresátovu negatívnu tvár a zároveň ohrozuje pozitívnu tvár hovoriaceho, ktorý nemôže anticipovať kladný výsledok, je vyvažovaný výrazom *prosím*, ktorý tu funguje ako **nápravný** prostriedok:

(34) *Ospravedlňte ma, prosím, musím si oddýchnuť.*

(35) *Prepáňte, prosím, ale mám ešte nejaké povinnosti.*

1.3 Formuly s funkciou výzvy majú sémantický rys ‘apelovosť’ a operatívnu stránku influencie. Realizujú sa v podobe zaväzujúcich a nezaväzujúcich výziev, t. j. výpovedí, ktoré sú pre adresáta záväzné alebo nezaväzné (Grepl – Karlík, 1998). Rozlišujú odstupňovanú intenzitu: (a) rozkaz, príkaz: *ospravedlň/ospravedlňte, ospravedlňuj/ospravedlňujte, odpusti/odpustíte, odpúšťaj/odpúšťajte*; (b) odporúčanie, radu, pokyn: *mal by si sa ospravedlniť, mohol by si sa ospravedlniť, mal by si odpustiť*; (c) žiadosť, želanie: *chcem, aby si sa ospravedlnil; radšej sa ospravedlň* (podobne Sokolová – Žigo, 2014).

²⁰ Indikatív futúra, imperatív a kondicionál sú nefaktívne inceptívne orientované gramémy (Sokolová – Žigo, 2014, s. 68).

Výzva s modálnou hodnotou necesatívnosti je zo strany hovoriaceho autoritatívnejšia a zotrúva buď v lokútorskej, alebo nelokútorskej sfére:

(36) *Musíš ma <jeho, ju, ich> ospravedlniť, stalo sa niečo nečakané.*

(37) *Musíš mi <jemu, jej, im> prepáčiť, ale ja som už taký človek.*

Keďže interrogatívne formy s negovanými slovesami zvyšujú empatickosť hovoriaceho voči adresátovi a maximalizujú zásadu taktu, výzva o ospravedlnenie v podobe interrogatívnej výpovede je zo strany hovoriaceho šetrnejšia, a preto je zdvorilejšia. Hovoriaci v okamihu prehovoru vychádza z presupozície, že môže platiť kladný aj záporný vzťah, takže otázka môže byť formulovaná aj disjunktívne. Afirmatívne formy, ktoré znamenajú preferovanie realizácie aktu ospravedlnenia hovoriacim, sa v interrogatívnej podobe nepoužívajú. Nižšia miera záväznosti vyplýva z dobrovoľnosti axiologickej reakcie adresáta:

(38) *Tak čo? Neospravedlníš sa?*

(39) *Tak čo? Ospravedlníš sa alebo sa neospravedlníš?*

Formuly s admonitívnou komunikačnou funkciou sú orientované na adresáta. V podobe zaväzujúcej výzvy hovoriaci vyvoláva u adresáta pocit potreby ospravedlniť sa. Použitím negovaného tvaru slovesa hovoriaci zvýrazňuje naliehavosť, neodkladnosť realizácie výzvy a zdôrazňuje deklarované negatívne konsekvencie, resp. sankcie, ktoré pre adresáta vyplývajú:

(40) *Ak sa neospravedlníte, podám na Vás žalobu.*

Admonitívna funkcia predpokladá spoločenskú vzdialenosť medzi participantmi. Hovoriaci prejavuje autoritatívnosť, ktorú dáva adresátovi najavo. Je zainteresovaný na tom, aby adresát realizoval ospravedlnenie. Na druhej strane cirkumstančné súvislosti komunikačnej udalosti napovedajú, že ospravedlnenie je mimo kontroly hovoriaceho. Hovoriaci je vo vyjednávacej pozícii a atakuje prípadnú nerozhodnosť adresáta. V zaväzujúcich výpovediach s komunikačnou funkciou **radý** imperatívna forma verba sa často uplatňuje s výrazom *radšej*:

(41) *Radšej sa ospravedlňte, akoby ste sa mali nad'alej stresovať takou maličkosťou.*

1.4 Formuly sekundárneho ospravedlnenia majú malý epistemický efekt a ich spracovanie si vyžaduje minimálne úsilie adresáta. Možno ich interpretovať ako špecifickú zdvorilosťnú stratégiu, ktorá odráža empatickosť hovoriaceho k adresátovi a ktorou sa maximalizuje jeho takt voči nemu. Formuly ospravedlnenia tu pôsobia v zmysle pragmatického konceptu pozitívnej zdvorilosti (Brown – Levinson, 1987) zdôrazňujúcej solidaritu s adresátom. Spravidla si nevyžadujú verbálnu reakciu adresáta. Vo vzťahu ku komunikačnej udalosti sa realizujú s prevažne **perspektívnou** pozíciou hovoriaceho.

Fungujú ako zdvorilostné formuly, v ktorých sa priamy význam verba *prepáčiť* a citoslovca *pardon* (t. j. odpustiť) nevhodné, nenáležité konanie alebo priestupok) odsunul do úzadia. Vo výpovedi sa explicitne lexikálne nevyjadruje subjekt, takže imperatívny tvar verba sa realizuje na začiatku výpovede. V slovenčine sa vyprofilo-

vali tieto funkčne podporené a obsahovo vyprázdnené ritualizované formuly: formuly s kontaktovou a rektifikačnou funkciou, formuly s funkciou neporozumenia, výhrady a upozornenia.

Formuly s kontaktovou funkciou sú ritualizované prostriedky. Výrazy *prepáče*, *pardon* tu aktualizujú významový komponent 'sociálny kontakt' a operatívny aspekt lokútorskej vzťahovosti. Fungujú ako **interakčné komentáre**, ktoré sú integrálnou súčasťou výpovedí. Hovoriaci anticipuje ústretovú reakciu adresáta a adekvátne postihnute zmyslu výpovede. Ich použitie je predpokladané a očakávané a signalizuje zníženie rezervovanosti, preklenutie komunikačnej vzdialenosti. V slovenčine sa viažu na tieto cirkumstančné okolnosti: (i) zoznámenie (doklad 42) a (ii) prosbu o informáciu (43):

(42) *Prepáče, že som sa vám ešte nepredstavil. Som architekt Galis.*

(43) *Prepáče, kde tu máte toaletu?*

Formuly s rektifikačnou funkciou predpokladajú spojenie dvoch výrazov, v ktorom druhý výraz opravuje, spresňuje alebo nahrádza prvý. Reparandum (t. j. to, čo je opravované) je zámerne hyperbolizované. Úlohou výrazu *pardon*, ktorý uvádza druhý kontextovo zapojený koreferenčný výraz, je obrátiť pozornosť adresáta na ironizujúce vyjadrenie:

(44) *A tak sa vám stáva, že aj tri roky nev kročíte do butiku s handrami... pardon, s odevmi!*

(45) *Darmo si platíte celý život zdravotnú daň, pardon, „poistenie“.*

Výpovede majú tonalitu tzv. pozitívnej irónie, ktorá prináša efekt zľahčovania bez náznaku posmechu voči adresátovi. Rektifikácia sa týka obsahovej stránky pomenovaní, ktoré hovoriaci ponúka adresátovi v ironickej alternatíve, takže kooperatívny princíp sa nedostáva do konfliktu s princípom zdvorilosti.

Formuly s funkciou vyjadrenia neporozumenia sú verbálnou reakciou na komunikovaný fakt. Výraz *pardon* má funkciu repliky nepochopenia, ktorým hovoriaci nepriamo vyjadruje:

(i) svoj nesúhlas s postojom adresáta (reaguje napr. na návrh, ktorý posudzuje ako neprimeraný):

(46) – „Potom bude najlepšie, ak pôjdete s nami na večeru.“ – „Pardon, prepáče...?“ – „Na večeru,“ – zopakovala Beatrice Dieterová, akoby hovorila so zaostávajúcim dieťaťom.

(ii) nepredstierané neporozumenie:

(47) *Prepáče, ale nerozumiem ani tentokrát.*

(iii) predstierané neporozumenie, keď hovoriaci nechce reagovať, pretože by to mohlo mať pre neho nepríjemné následky. Hovoriaci akoby nerozumie:

(48) – *Žartujete?* – *Pardon?* – *spozornel mister Berry.* – *Nerozumiem.* – *Zato Barbovič porozumel vynikajúco.*

Kým doklad (46) je žiadosťou o korekciu vo vyjadrovaní, v doklade (47) hovoriaci dáva najavo, že dôvodom jeho reálneho neporozumenia je neadekvátne použi-

tie výrazových prostriedkov komunikačného partnera, doklad (48) reflektuje fiktívne neporozumenie.

Formuly s funkciou výhrady vyjadrujú subjektívne oponovanie. Sú reakciou na neprípustnosť komunikačnej situácie neprinášajúcej pre hovoriaceho uspokojivé alebo priaznivé riešenia. Vyžadujú si autoritatívny, rezolútne postoj hovoriaceho. Jeho autoritatívnosť sa zreteľnejšie prejavuje v prípade adverzatívnej hypotaxy uvádzanej konjunkciou *ale*, ktorou vyjadruje: (i) nesúhlas s komunikačným partnerom (doklad 49), resp. (ii) neochotu komunikovať na danú tému (50):

(49) *Prepáčte, ale bola to vaša chyba...*

(50) *Prepáčte, ale k tomu sa vyjadrovať nebudem.*

Formula tu pôsobí v zmysle pragmatického konceptu negatívnej zdvorilosti (Brown – Levinson, 1987) preukazujúcej úctu adresátovi, a to aj napriek nesúhlasu podávateľa.

Formuly s funkciou upozornenia majú komunikačnú funkciu nepriameho príkazu, rozkazu. Formuly realizujú zdvorilostnú maximu taktu, ktorou vyjadrujú rezolútne, ale prívetivý postoj hovoriaceho k adresátovi. Propozíčný obsah výpovede sa adresátovi prezentuje buď ako nevyhnutnosť, alebo ako výraz cudzej vôle. Hovoriaci dáva najavo odporúčanie, návrh, ktorým vyzýva komunikačného partnera, aby vykonal naznačenú činnosť vyplývajúcu z komunikačnej udalosti. Upozornenie sprevádza subsidiárna ilokúcia (vysvetlenie alebo zdôvodnenie príkazu). Porozumenie je založené na inferenčnej činnosti adresáta, ktorá v tomto prípade je súčasťou dekodovania:

(51) *Prepáčte, ale návštevné hodiny už končia.*

(52) *Pardon, páni, [...] Ráče na vzduch.*

Dekódovanie komunikovaného obsahu sa uplatňuje na pragmatickej rovine. Ide o partikulárnu konverzačnú implikáciu, t. j. vyvodzovanie aktuálneho zmyslu výpovede z aktuálnej komunikačnej udalosti.

II. DISKURZÍVNA ÚSPEŠNOSŤ VERBO-NOMINÁLNYCH KOLOKÁCIÍ ODPUSTENIA, OSPRAVEDLNENIA A PREPÁČENIA

Diskurzívnu úspešnosť predmetných verbo-nominálnych kolokácií sme posudzovali výhradne podľa korpusových údajov (1 419 kolokácií). Korpusové zistenia potvrdili nutnosť rozlišovať vidové pendanty slovíes a ich afirmatívne a negované podoby a numerické pendanty substantív. Konkrétne sme sa zamerali na diskurzívnu úspešnosť kolokácií slovíes *ospravedlniť*, *ospravedlniť sa*, *neospravedlniť*, *neospravedlniť sa*, *ospravedlňovať*, *ospravedlňovať sa*, *neospravedlňovať*, *neospravedlňovať sa*, *odpustiť*, *neodpustiť*, *odpúšťať*, *neodpúšťať*, *prepáčiť*, *neprepáčiť*, *prepačovať*, *neprepačovať* a substantívnych lexém (v abecednom poradí): *hriech*, *hriechy*, *chyba*, *chyby*, *mýlka*, *mýlky*, *omyl*, *omyly*, *poklesok*, *poklesky*, *prečin*, *prečiny*, *prehrešok*, *prehrešky*, *previnenie*, *previnenia*, *priestupok*, *priestupky*, *vina*, *viny*, *zločin*, *zločiny*.

Sme si vedomí, že výsledky zistení sú ilustratívne a dočasne aktuálne pre danú verziu SNK. Môžu byť však východiskom ďalšieho výskumu tendencií diskurzívnych smerovaní apologetických výpovedí v slovenčine.

Súčasný stav ukázal, že faktorom, ktorý zásadne ovplyvňuje diskurzívnu početnosť verbo-nominálnych spojení, je sémantika slovesa a sémantika substantíva v kombinácii s gramémami vidu slovesa a čísla substantíva. Korpusový materiál ukázal, že:

- pomer používaných nedokonavých a dokonavých slovies je viac-menej vyrovnaný, porov. 747 : 672;

- výrazne funkčne zaťažené sú afirmatívne slovesá oproti negovaným, porov. 1 366 : 53, čo môže súvisieť s uplatňovaním princípu pozitívnej formy zdvorilosti, ktorú Geoffrey Neil Leech (1983) formuloval v zmysle „maximalizuj vyjadrenie zdvorilých presvedčení“ a ktorá zároveň naznačuje mentálnu tolerantnosť Slovákov;

- výrazne funkčne zaťažené sú plurálové tvary substantív oproti singulárovým, porov. 1 238 : 181, čo vypovedá o diskurzívnom preferovaní alternatívy kumulatívnej mnohosti;

- imperfektívne slovesá sa preferenčne spájajú s plurálovými tvarmi substantív, porov. 683 : 125, čo znamená, že duratívnosť deja prirodzene koreluje s kumulatívnou mnohosťou previnení.

Diskurzívne najúspešnejšou lexémou je **hriech** (1 053). Pomer singulárových a plurálových tvarov mien je signifikantne v prospech plurálových, porov. **hriechy** 982 : **hriech** 71, čo zrejme súvisí s výrazným mentálnym ukotvením religiózneho poňatia *hriechov*. Obe slovoformy *hriech* aj *hriechy* sa preferenčne uplatňujú s afirmatívnymi pendantmi slovies *odpustiť*, *odpúšťať*, *ospravedlniť*, *ospravedlňovať*, a to v pomere 1 039 : 14. Nepoužívajú sa so slovesom *prepáčiť*. Pomer perfektívnych tvarov slovies k imperfektívu je viac-menej vyrovnaný, porov. 477 : 576. Úspešnosť lexémy vidíme v jej sémantike, ktorá je kontrárna a graduálna v tom zmysle, že jej obsah pokrýva polárnu škálu príznakov ±umysel, ±závažnosť, ±religioznosť.

Keďže diskurzívna úspešnosť verbo-nominálnych spojení závisí od oboch participantov, vzťahy vzájomnej závislosti sme zistovali aplikovaním korešpondenčnej analýzy (Correspondence Analysis – CA).²¹ Korešpondenčná analýza ukázala, že

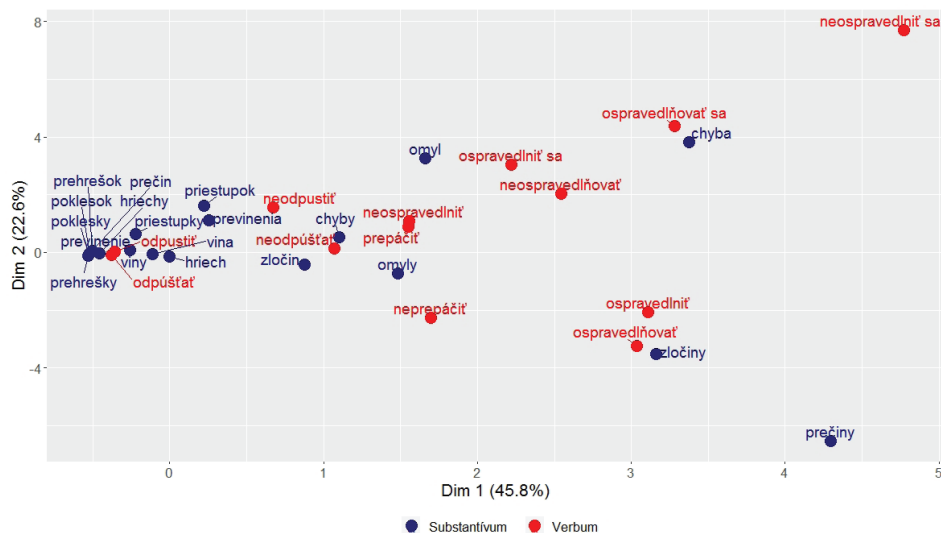
²¹ Korešpondenčná analýza (Greenacre, 2007; Sokolová, 2019b) je grafická exploračná technika, ktorá sa používa na identifikáciu a vizualizáciu vzťahu medzi dvojicou kategorických premenných. Podmienkou použitia CA je ich vzájomná závislosť, ktorá sa štandardne overuje chí-kvadrát testom nezávislosti. V prípade premenných *verbá* a *substantíva* test nezávislosti potvrdil, že premenné spĺňajú podmienku závislosti. Cieľom CA je graficky reprezentovať tento vzťah v menej dimenzionálnom priestore (zväčša v dvojdimenzionálnom) prostredníctvom tzv. latentných dimenzií (označujeme ich Dim 1, Dim 2), a to tak, aby bola vysvetlená čo najväčšia časť celkovej inercie, ktorá je podielom štatistiky z chí-kvadrát testu nezávislosti a počtu pozorovaní *n*. Štandardným výstupom CA je dvojrozmerný graf – *korešpondenčná mapa*, v ktorej sú zobrazené úrovne (kategórie) oboch premenných.

dvojrozmerné zobrazenie premenných „verbum“ a „substantívum“ vysvetľuje 68,4 % celkovej inercie, pričom najväčšiu časť inercie (45,8 %) prezentuje prvá dimenzia (Dim 1). V tejto dimenzii sú slovesá zoradené v poradí (zľava doprava): *odpúšťať*, *odpustiť*, *neodpustiť*, *neodpúšťať*, *prepáčiť*, *neprepáčiť*, *ospravedlniť sa*, *neospravedlňovať*, *ospravedlniť*, *ospravedlňovať sa*, *neospravedlniť sa*. Korešpondenčná mapa potvrdila tri mentálne apologetické oblasti: odpustenia, prepáčenia a ospravedlnenia. Druhá dimenzia (Dim 2) vysvetľuje 22,6 % inercie a slovesá sa v nej delia do dvoch skupín. V prvej skupine v intervale od 0 do -4 sú verbá *odpúšťať*, *neprepáčiť*, *ospravedlňovať*, *ospravedlniť*; druhú skupinu s intervalom od 0 do 8 tvoria *odpustiť*, *neodpúšťať*, *prepáčiť*, *neospravedlniť*, *neodpustiť*, *neospravedlňovať*, *ospravedlniť sa*, *ospravedlňovať sa*, *neospravedlniť sa*. Výsledky ukázali:

- *odpúšťať* a *odpustiť* sa zväčša asociuje s *prehreškom/prehreškami*, *previním/previneniami*, *pokleskom/pokleskami*, *vinou/vinami* a *hriechom/hriechmi*;
- *zločiny* zvykneme *ospravedlniť* a *ospravedlňovať*;
- *omyl* a *omyly* preferenčne spájame so slovesami *neprepáčiť*, *prepáčiť*, *neospravedlniť*.

Graf 1.

Korešpondenčná mapa²²

V tejto súvislosti si dovoľujem poďakovať RNDr. Ľ. Rybanskému, PhD., za odbornú aj technickú pomoc pri aplikovaní štatistických metód (p. aj Maroš – Rybanský, 2016).

²² Do analýzy neboli zahrnuté verbá a substantíva s nulovým výskytom: *neospravedlňovať sa*, *neprepáčovať* a *prepačovať*, *mýľka*, *mýľky*.

ZÁVER

Formuly odpustenia, prepáčenia a ospravedlnenia sú neoddeliteľnou súčasťou komunikačných obsahov výpovedí s vecnou, apologetickou intenciou. Operatívnym aspektom formúl je najmä ich influenčná a vzťahová stránka. Sú súčasťou komunikácie, ktorá je mienená tak, aby bola rozpoznateľná.

Formuly odpustenia, prepáčenia a ospravedlnenia realizujú vzťah medzi hovoriacim a adresátom v rovine sociálnych a komunikačných rolí *previnilého* a *poškodeného*. Vyjadrujú dynamiku interpersonálnych vzťahov reflektujúcich vzájomnú komunikačnú kooperáciu, zainteresovanosť hovoriaceho na udržaní korektných vzťahov s adresátom a zároveň záujem o zachovanie tváre oboch komunikačných partnerov. Formuly sú výrazom noriem a úzu slušnosti, z pozícií človeka, ktorý dodržiava ustálené spoločenské pravidlá a koná v súlade s očakávaniami nepredpojatosti, adekvatnosti a prirodzenosti. Svoju diskurzívnu činnosť zosúlaďuje vzhľadom na preferenčnú štruktúraciu svojich komunikačných zámerov.

V štúdií sme ponúkli pragmatickú interpretáciu formúl primárneho a sekundárneho odpustenia, prepáčenia a ospravedlnenia v diskurzívnom priestore slovenčiny.

V druhej časti sme si všímali reálne vzťahy medzi apologetickými slovesami a lexémami z onomaziologickej paradigmy 'deliktu', ktoré v slovenčine reflektujú rôznu mieru spoločenskej závažnosti a prelínania aposteriórnych a apriórnych východísk.

Ukázalo sa, že slovesá *odpustiť* a *ospravedlniť* sú orientované na vyjadrenie priameho ospravedlnenia, sloveso *prepáčiť* je diskurzívne úspešné vo formulách priameho aj nepriameho ospravedlnenia, citoslovný výraz *pardon* sa používa výhradne ako formula nepriameho ospravedlnenia.

Z pohľadu konkrétnosti – abstraktnosti 'deliktu' slovesá *prepáčiť*, *ospravedlniť* sa spájajú s konkrétnym a zjavným previnením, sloveso *odpustiť* má súvislosť s abstraktným previnením – hriechom. Z pohľadu spoločenskej závažnosti previnenia sa väčšia závažnosť previnenia asocuje so slovesami *odpustiť* a *ospravedlniť*, menšia závažnosť asocuje so slovesom *prepáčiť*.

Formuly odpustenia, prepáčenia a ospravedlnenia realizujú jazykovú zdvorilosť a koncepciu zachovania tváre. Ich potenciálne porušenie hovoriaci eliminuje adherentnými výrazovými prostriedkami. Napríklad kategoricky, pomocou imperatívu, formulovaný príkaz, rozkaz, resp. zákaz, ktorý potenciálne porušuje zdvorilostný princíp a napáda adresátovu tvár, zmierňuje výraz *prosím* majúci funkciu nápravného prostriedku. Postojové výrazy *je mi to ľúto*, *mrzí ma* sú spravidla súčasťou prosby o prepáčenie. Najčastejšie reakcie na priame ospravedlnenie sa, prosbu o prepáčenie a odpustenie sú frazeologizované a majú minimalizačnú tendenciu. Posilňujú zdvorilostný princíp a zachovanie tváre oboch participantov. Na druhej strane okolnosti odmietnutia odpustenia môžu byť hovoriacim emočno-evaluatívne maximalizované, porov. používanie negatívne polaritných výrazov *nikdy*, *v živote*, *do smrti*.

Formuly s asertívnou a komisívnou komunikačnou funkciou spája sémantický rys ‘volitívnosť’, formuly s direktívnou, interogatívnou a admonitívnou komunikačnou funkciou majú sémantický rys ‘apelovosť’ s rôznou mierou ofenzívnosti.

Ukázalo sa, že pre slovenčinu je signifikantná diskurzívna nevyváženosť, neproporčnosť používania slovíes *odpúšťať* a *odpustiť* vo vzťahu k ostatným slovesám onomaziologickej paradigmy a zároveň ich valenčná širokospektrálnosť, porov. *hriech/hriechy*, *vinu/viny*, *chybu/chyby*, *zločin/zločiny*, *omyl/omyly*, *previnenie/previnenia*, *priestupok/priestupky*, *prehrešok/prehrešky*, *prečin*. Evidentné preferovanie slovíes *odpúšťať* a *odpustiť* napovedá, že v jazykovom vedomí Slovákov je výrazne zakotvený faktor odpúšťania.

Bibliografia

AUSTIN, John Langshaw: Ako niečo robiť slovami. Bratislava: Kalligram 1962, 2004. 185 s.

BROWN, Penelope – LEVINSON, Stephen C.: Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge: Cambridge University Press 1987. 345 s.

COULMAS, Florian: Routine in Gespräch: Zur pragmatischen Fundierung der Idiomatik. Wiesbaden: Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion 1981. 262 s.

GREENACRE, Michael: Correspondence Analysis in Practice. New York: Chapman & Hall 2007. 296 s.

ČERMÁK, František: FORMULE. In: CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny. 2017. Eds. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Dostupný na: <https://www.czechency.org/slovník/FORMULE> [cit. 13. 09. 2019].

DOČEKAL, Mojmir: NEGATIVNĚ POLARITNÍ VÝRAZ. In: CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny. 2017. Eds. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Dostupný na: [https://www.czechency.org/slovník/NEGATIVNĚ POLARITNÍ VÝRAZ](https://www.czechency.org/slovník/NEGATIVNĚ_POLARITNÍ_VÝRAZ) [cit. 28. 11. 2019].

DOLNÍK, Juraj: Jazyk v pragmatike. Bratislava: Veda 2018. 198 s.

GOFFMAN, Erving: On Face-work. An Analysis of Ritual Elements in Social Interaction. In: Psychiatry: Journal of Interpersonal Relations. 1955, roč. 18, č. 3, s. 213 – 231. Dostupný na: <https://web.stanford.edu/~eckert/PDF/GoffmanFace1967.pdf> [cit. 14. 10. 2019].

GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr: Skladba češtiny. Olomouc: Votobia 1998. 503 s.

HERITAGE, John: Epistemics in Action: Action Formation and Territories of Knowledge. In: Research on Language and Social Interaction, 2012, roč. 45, č. 1, s. 1 – 29. Dostupný na: http://www.sscnet.ucla.edu/soc/faculty/heritage/Site/Publications_files/EPISTEMICS_IN_ACTION.pdf [cit. 25. 11. 2019].

HIRSCHOVÁ, Milada: Pragmatika v češtině. Praha: Karolinum 2013. 335 s.

IVANOVÁ, Martina: Datívny reflexívny marker *si* a jeho lexikografické spracovanie v slovenčine. In: Slovenská reč, 2018, roč. 83, č. 3, s. 235 – 260.

IVANOVÁ, Martina: Syntax slovenského jazyka. Druhé, upravené a doplnené vydanie. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 2016. 283 s.

IVANOVÁ, Martina: Modálne relátory ako modifikátory ilokučnej sily výpovede. In: Aspektuálnosť a modálnosť v slovenčine. Ed. M. Ivanová. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2009, s. 232 – 249.

Krátky slovník slovenského jazyka. Ved. red. J. Kačala. Štvrté, doplnené a upravené vydanie. Bratislava: Veda 2003. 985 s.

LEECH, Geoffrey Neil: Principles of Pragmatics. London: Longman 1983. 250 s.

MAROŠ, Milan – RYBANSKÝ, Ľubomír: Development of wage disparities in Slovakia and the use of quantitative methods for their analysis. In: XIX. mezinárodní kolokvium o regionálních vědách. Sborník příspěvků. Čejkovice, 15. – 17. června 2016. Brno: Masarykova univerzita 2016, s. 587 – 602.

SEARLE, John R.: Speech acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge: Cambridge University Press 1969, 2012. 203 s.

Slovenský národný korpus – prim-8.0-public-all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2018. Dostupný na: <http://korpus.juls.savba.sk>.

Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L. [2. zv.]. Eds. A. Jarošová – K. Buzássyová. Bratislava: Veda 2011. 1088 s.

SOKOLOVÁ, Jana: Egocentriká – výrazy so sémanticko-pragmatickou orientáciou na hovoriaceho. In: Slovenská reč, 2019a, roč. 84, č. 1, s. 10 – 25.

SOKOLOVÁ, Jana: Sémantika a pragmatika lexémy *posledný* v diskurzívnych kontextoch. In: Jazykovedný časopis, 2019b, roč. 70, č. 1, s. 33 – 53.

SOKOLOVÁ, Jana: Konštrukcie kolektívnej identity hovoriaceho. In: Slovenská reč, 2019c, roč. 84, č. 3, s. 239 – 257.

SOKOLOVÁ, Miloslava – ŽIGO, Pavol: Verbálne kategórie aspekt a tempus v slovenčine. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Veda 2014. 320 s.

SVOBODOVÁ, Jana: Syntaktická charakteristika imperatívu a vokatívu v českých výzvochých větách. Praha: SPN 1987. 106 s.

TRUBAČOVÁ, Lucia: Vzťah jazyka a zdvorilosti v zrkadle teoretických koncepcií. In: Romanoslavica, 2016, roč. 52, č. 1, s. 255 – 281. Dostupný na: <http://www.diacronia.ro/ro/indexing/details/A27218/pdf> [cit. 11. 11. 2019].

АПРЕСЯН, Юрий Дереникович: Избранные труды. Том 1. Лексическая семантика (синонимические средства языка). 2-е издание, исправленное и дополненное. Москва: Языки русской культуры; Издательская фирма «Восточная литература» РАН 1995. 472 с.

Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. Под общим руководством акад. Ю. Д. Апресяна. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва – Вена: Языки славянской культуры: Венский славистический альманах 2004. 1488 с.

ПАДУЧЕВА, Елена Викторовна: Эгоцентрические единицы языка и режим интерпретации. 2013. Dostupné na: www.dialog-21.ru/media/1274/paduchevaev.pdf [cit. 13. 02. 2019.]

РАТМАЙР, Ренате: Функциональные и культурно-сопоставительные аспекты прагматических клише. In: Вопросы языкознания, 1997, № 1, с. 15 – 22.